

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

— 2-2020 —

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Ш.Норов	
Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати қонунчилигининг тарихий шаклланиши.....	79
К.Тошов	
Иккинчи жаҳон уруши йилларида сурхон воҳаси меҳнаткашларининг фронт ортидаги фаолияти	84
Г.Эгамбердиева	
Ўзбекистонда туризм соҳасини ислоҳ қилиш босқичлари (XX асрнинг иккинчи ярми – XXI асрнинг биринчи чораги)	89
И.Ғуломов	
1926 йили Ўзбекистон ССР аҳолисини рўйхатга олиш тадбирининг яқунлари айрим рақамларда	94

АДАБИЁТШУНОСЛИК

О.Туйчиева	
«Жавоҳир ул-ажойиб» аёлларга аталган илк тазкира сифатида	99
З.Яхшиева	
Тетралогияда тарихий ҳақиқат ва пафоснинг уйғунлиги.....	103
Ф.Икромхонова	
АҚШ адабиётида тарихий асарнинг шаклланиши	107
О.Дадажонов	
Жадид драмасида таълим-тарбия масаласи ва қаҳрамон талқини	111

ТИЛШУНОСЛИК

С.Хашимова	
Хитой тилида редупликатив феълларнинг маъноси ва қўлланилиш хусусиятлари.....	114
О.Бегимов	
Жанубий Ўзбекистон орообъектларининг номланишида диний тушунча ва тасаввурларнинг мотивланиши.....	119
З.Акбарова	
Олам лисоний манзарасига доир қарашлар таҳлили	124
Г.Ҳакимова	
Инглиз ва ўзбек тилларидаги зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг семантик таҳлили ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари	129
У.Раҳмонов	
Инглиз тилида ҳақоратни ифодаловчи эмоционал сўзлар таҳлили.....	133
А.Уралов	
Морфемалар тизимида аффиксоидлар масаласи	138

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Л.Аҳмедова	
Олий таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда ўйин методлари: назария ва амалиёт	143
С.Сидиков, Г.Сидикова, А.Қосимов	
Кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг моторли хусусиятларини ривожлантиришда акцентланган дарсларининг самарадорлиги	150

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Г.Тиллабаева	
Юкланган Бернулли тенгламаси учун интеграл шартли масала.....	155
О.Ахмаджонова	
Бессел-Клиффорд функцияларининг баъзи умумлашмалари ва уларнинг хоссалари	160
К.Ражапов, И.Хомидов	
Муаммоли геометрик масалаларни алгебраик тенгламалардан фойдаланиб ечиш	163

УДК: 41+655.51

«ЖАВОҲИР УЛ-АЖОЙИБ» АЁЛЛАРГА АТАЛГАН ИЛК ТАЗКИРА СИФАТИДА

«ДЖАВАХАР УЛЬ-АДЖАЙИБ» КАК ПЕРВОЕ ТЕЗКИРЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ
ЖЕНЩИНАМ

“JAVAHIR AL-AJAIB” – THE FIRST TAZKIRE DEVOTED TO WOMEN

О.Туйчиева

Аннотация

Мақолада Фахрий Ҳиравийнинг аёлларга бағишланган илк тазкираси – “Жавоҳир ул-ажойиб” ҳамда тазкиранинг дунё кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма нусхалари ҳақида маълумот берилган.

Аннотация

В статье представлены сведения о первом тезкире Фахрия Хирави «Джавахар уль-аджайиб», посвященной женщинам, а также о копиях рукописи данной тезкире, которые содержатся в фондах библиотек мира.

Annotation

This article is dedicated to Fakhri Kharavi's scientific work by the name of “Javahir-ul-ajab”, which is a rich literary heritage and the first tazkire about the prominent women of Central Asia and Middle East. It also provides interesting facts about tazkire manuscripts kept in different libraries of the world.

Таянч сўз ва иборалар: тазкира, тазкиранавислик, “Жавоҳир ул-ажойиб”, Фахрий Ҳиравий, қўлёзма нусха, манба.

Ключевые слова и выражения: тезкире, тезкиреведение, «Джавахар уль-аджайиб», Фахри Хирави, копия рукописи, экземпляр, источник.

Keywords and expressions: tazkire, tazkire studies, Javahir-ul-Ajayib, Fakhri Kharavi, manuscript, source

Тазкиралар адабий ҳамда тарихий меросни ўрганишда муҳим манба сифатида хизмат қилиш билан бирга, ҳар бир давр бошқа даврдан ўзининг муайян сиёсий-ижтимоий даврдан фарқ қилишини кўрсатиб беради.

1960 йилларда устоз Мақсуд Шайхзода таклифларига кўра, тазкиралардан аёл шоирлар ҳақида маълумот излаш бошланган. Шу йиллар мобайнида ўттиздан ортик тазкира, кўплаб баёзлар ва гулчинлар кўриб чиқилди.

Тарихдан маълумки, аксарият ҳолларда фақат сарой аёлларигина илм билан шуғулланишга муваффақ бўлганлар. Улар илм саҳналарида сезиларли даражада ўзларини кўрсата олмаганлар. Шундай бўлса-да, Шарқ аёлларидан етишиб чиққан сўз санъаткорлари ҳам анчагина, бироқ шунда ҳам улар Ҳижобий, Ниҳоний, Махфий каби таҳаллуслар билан ижод қилганлар. Бунинг исботини биз шоирлар ҳақидаги тазкиралардан кўришимиз мумкин.

Туркий тил султони Мир Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида уч шоира ҳақида тўхталиб ўтилганини кўрамиз. Буларнинг бири Меҳрий Ҳиротий, иккинчиси

Бедилий ва Биче (Бибича) Мунажжималардир [5].

Мир Алишер Навоий даврида замоннинг ижтимоий-сиёсий шароити аёллар ҳақида маълумот йиғиб, зикр этмасликка ундаган. Шу сабабли Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида 459 шоир ҳақида маълумот бергани ҳолда атиги уч шоирани сўзaro айтиб ўтган.

Аммо даврнинг ўтиши ва дунёқарашларнинг ўзгариши сабабли Шарқ адабиётида Шарқ аёллари ҳақида ҳам тазкиралар ёзиш бирмунча ривожланди. Масалан, Саййид Муҳаммад Сиддиқ Баҳодирнинг “Шамъи анжуман”, Муҳаммад Зеҳнийнинг “Машоҳир ун-нисо”, Муҳаммад Музҳар Ҳусайнийнинг “Рўзи равшан”, Саййид Али Ҳасанхоннинг “Субҳи гулшан”, Лутф Али Озарнинг “Оташкада”, Фахрий Хиравийнинг “Жавоҳир ул-ажойиб”, Шамсиддин Сомийнинг “Қомус ул-аълom”, Мир Ҳусайндўст Санбаҳлийнинг “Тазкираи Ҳусайний”, Ризоиддин бинни Фаҳриддиннинг “Машхур хотунлар”, Шерхон ибн Али

О.Туйчиева – Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, мустақил тадқиқотчи.

Ахдийнинг “Ништари ишқ”, Вожид Алининг “Матла ул-улум”, Амир Музаффар Ҳашматнинг “Тазкират уш-шуаро” каби асарлари шулар жумласидандир [1, 6-7].

Ана шундай тазкиралардан яна бири Муҳаммад ибн Муҳаммад Рофеъ маликул Китобнинг «Тазкират ул-хавотин» (1884-85) тазкираси бўлиб, унда XII асрдан то ўз замонасигача бўлган форс, араб ва турк тилида ижод қилган 177 шоира ҳақида маълумотлар, ривоятлар ва ҳикматлар келтирилган.

Мулла Муҳаммад Сиддиқ Охунзода Хиротийнинг 1904 йилда ёзилган «Тазкират ун-нисо» тазкираси ҳам шулар жумласидандир. Унда 140 шоира ҳақида маълумотлар ва ривоятлар келтирилган.

Мога Раҳмонийнинг «Парда нешинонэ-сухангуй» тазкирасида эса 136 аёл ҳақида маълумотлар келтирилиб, асар XI-XIX асрларни ўз ичига олади (1952 йилда ёзилган).

Ушбу манбаларда аёллар ҳақида ҳақиқат билан бир қаторда афсоналар ҳам ўрин олган. Мазкур тазкираларда Робиа (X аср), Исматий ва Ойша Самарқандий (XI аср), Муниса Маҳастий (XII аср), қошғарлик Мутриба (XIII аср), хоразмлик Подшо Хотун

حل هر نکته، که بر پیر خرد، مشکل بود
گفتم: از مدرسه پرسم سبب حرمت می
در هر کس که زدم، بیخود و لایعقل بود
در چمن، صبح دم از گریه، از ناله من
لاله سوخته، خون در دل و، پا در گل بود
انچه از بابل و هاروت، روایت کردند
سحر چشم تو دیدم، همه را شامل بود
دولتی بود، تماشاى رخت، (همه را)
حیف و صد حیف! که آن دولت مستعجل بود

“Жавоҳир ул-ажойиб” форс адабиётида шоира аёлларга бағишланган биринчи тазкира сифатида ўта аҳамиятлидир. Бундан аввал фақат Авфий бир шоира Робия Хаздарийни зикр қилган ва ундан сўнг Давлатшоҳ Маҳсатийни орада айтиб ўтган.

Фахрий “Жавоҳир ул-ажойиб”да биринчи марта ўттиз бир нафар шоирани зикр этиб, маълумот бериб, кейинги тазкиранавислар учун йўл очиб берган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” да уч шоирага тўхталиб ўтган, Фахрий ҳам “Жавоҳир ул-ажойиб”да худди шу аёлларга таъриф берган;

Бедиллийга “Жавоҳир ул-ажойиб” да берилган таъриф айнан Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”и каби бўлса ҳам, аммо тўлиқ таржима қилинмаган [3,23-76].

Биче Мунажжимага “Жавоҳир ул-ажойиб”да берилган таъриф тасниф

(XIV аср), Алишер Навоий замондошлари: Меҳрий, Хайринисо, Гавҳарбегим, Дилшод Хотун, Оқабекка, Мунажжима, Бедиллий кабилар, Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс” асарида номлари қайд этилган шоиралар Гулбадан, Гулруҳ, Нуржаҳон, Зебуннисо, Вазирулнисо, Бузургий, Салима, Зайнатулнисо, Жаҳоноро (XVII аср)лар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот топиш мумкин.

Айтиш лозимки, шоира аёллар ҳақидаги илк тазкира “Равзат ус-салотин”нинг муаллифи Муҳаммад бин Амирий Фахрий Хиравий форс адабиётининг илк даврларидан яшаб ижод этган шоиралар ҳақида маълумот тўплаган ва “Жавоҳир ул-ажойиб” тазкирасини яратган.

“Жавоҳир ул-ажойиб”нинг муқаддимасидан маълум бўлишича, Фахрий “Тухфат ул-Ҳабиб”нинг мажмуасини варақлаётиб, Меҳрий томонидан Ҳофизнинг “یاد باد انکه، سر کوی توام، منزل بود دیدم، را، روشنی از خاک” “درت حاصل بود” матлаби билан бошланувчи ғазалига ўта юксак маҳорат билан ёзилган куйидаги жавобия ғазалидан таъсирланиб, шоиралар ҳақида тазкира яратишга аҳд қилган:

“Мажолис ун-нафоис” дагидан бошқачароқ, аммо маъно ва моҳият бир хилдир [3,124].

Меҳрийга эса, Фахрий ҳамда Алишер Навоийлар жуда гўзал ҳамда бошқаларга нисбатан кўпроқ маълумот бериб, унинг ғазалларидан мисоллар келтиришган [3,192].

Фахрийдан кейин Розий, Тақи Коший, Тақи Овҳадий, Вали Доғистоний, Шерхон Лўдҳий ва Латиф Али Озарлар форсийда ўз тазкираларида шоира аёллар ҳақида тазкира ёзадилар. Булардан Шерхон ва Озарлар ўз тазкираларининг хотимасида, аёллар (шоиралар) учун алоҳида боб тузганлар. Озар саккиз ва Шерхон ўн беш шоирани тилга олган.

“Жавоҳир ул-ажойиб” қисқа бўлса-да, мазмун-моҳияти ва маълумотлари билан жуда ноёбдир. Агар Фахрий аёлларга бағишланган бу тазкирасини ёзмаганида, бу шоиралар ҳақидаги маълумотларгина эмас, балки уларнинг шахслари, ному-нишонлари

АДАБИЁТШУНОСЛИК

ҳам аён бўлмай, тарихда қолиб кетган бўларди.

Тақи Коший ва Тақи Овҳадийлар ўз тазкираларида “Жавоҳир ул-ажойиб”дан кўп фойдаланганлар. Хусусан, Овҳадий ўз тазкирасида “Жавоҳир ул-ажойиб”нинг катта қисмини кўчириб олган.

Бу асарнинг турли нусхаларида шоиралар сони турлича берилган. “Жавоҳир ул-ажойиб”нинг нусхалари жуда ноёбдир. Ҳозирча анча маълум нусхалари қуйидагилар:

1) Бухар коллежан, Калькутта, 482 рақамли битта нусха. Бу нусха ўн олти варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифада ўн тўрт сатр бор.

2) Патна Банкипур нусхаси 1098 рақамли тўпلامда, ўттиз иккинчи рақам остида бир юз ўттиз тўққизинчи бетдан ушбу тазкира бошланади.

3) Будлин 362 рақамли нусхаси, бунда йигирма нафар шоира зикр этилган 1195 ҳижрийда ёзилган, оддий настаълиқда (190-198гача). Библиограф буни қисқа нусха, деб атаган.

4) Карачи, Миллий музейдаги нусха. Олимлар асл деб топган нусха. 11 та варақдан иборат бўлиб, 15 сатр берилган, настаълиқда ёзилган.

5) Ҳайдаробод-Саид Шамсуллоҳ Қодирий қайси кутубхонада сақланишини зикр этмаган. 1968 йилда Аврангободда чоп этилган.

6-7) Авадҳ кутубхонасидаги нусхалар. Авадҳдаги Шоҳ кутубхонада мавжуд бўлган нусхалар ҳозирча қаердалиги номаълум. Буларда йигирма нафар аёл ҳақида маълумот берилган.

8) Кўлкишўр, Лакҳнав. Марҳум Кўлкишўр буни икки марта нашр қилдирган. Биринчи бор 1873 йилда ва иккинчи бор 1880 йилда. Ҳар иккала нашр нусхаси йигирма уч саҳифадан иборат ва уларда йигирма етти нафар шоира ҳақида маълумотлар бор [3].

Саид Хисомиддин Рошидий ўзининг “Равзат ус-салотин” ва “Жавоҳир ул-ажойиб” нашрига ёзган дебочасидан маълум бўлишича, Фаҳрий шоҳ Ҳасаннинг хотини Ҳожи Моҳ Бегим билан борди-келди қилиб турган. Шоҳ Ҳасан Арғувонийнинг ўлиmidан сўнг, Арғувон қавмининг хамдардлигига эришиш мақсадида, Шоҳ Тархон унинг бевасига уйланган.

Шоҳ Ҳасандан сўнг Синдҳ иккига бўлиниб кетди. Юқори Синдҳда Султон Маҳмуд Бакҳрий ҳукмронлик қиларди, унинг тасарруфида ҳам сарой бўлиб, қатор адибу олимлар шоҳ ҳомийлигидан фойдаланар эдилар. Фаҳрийнинг айнан Тархан саройида қолишининг асосий сабаби Ҳожи Моҳ Бегим бўлиши керак. Агар Фаҳрий бевосита Исо Тархан [2] билан муомалада бўлганида, асарини айнан Исо Тахмасп номига бағишлаган бўларди.

Янги ҳукуматнинг ўрнатилиши биланоқ Фаҳрийга хотиржамлик насиб этмади. Иккала рақиблар ўртасида жангу-низолар бошланди. Бу воқеалардан сал аввал, Фаҳрий томонидан 962 хижрий сўнггида ёки 963 хижрийнинг бошларида аёл шоиралардан Моҳ Бегимга бағишланган тазкира – “Жавоҳир ул-ажойиб” ёзиб битирилган эди. Фаҳрий бу асарни Моҳ Бегимга кўрсатгани, унга берган-бермагани аниқ эмас. Сабаби, мудҳиш воқеалар бошланиб, бунга таъсир қилган бўлиши мумкин.

Тўханта вайрон бўлган бир пайтда Ҳиндистонда тахтга Акбаршоҳ ўтиргани ҳақидаги хабар тарқалади. Синдҳда 16-17 йил умр кечирган, ҳозирда на бугуни ва на эртаси маълум Фаҳрий Ҳиндистонга йўл олади. Акбаршоҳ саройида Акбаршоҳнинг энагаси Жижи Бегим, яъни Моҳим Инганинг таъсири катта эди. Унинг айтганларини шоҳ инкор қилмасди. Фаҳрий учун подшоҳ назарига тушишнинг воситаси шу аёл эди. Шунда у “Жавоҳир ул-ажойиб”дан фойдаланади. Унинг дебочасига баъзи ўзгартишлар киритиб, асар сўнггида унинг номига бир қасида бағишлаб, асарни Моҳим Ингага бағишлаб юборади ва унга бир нусхасини тақдим этади. Моҳим Инга бу асарни шоҳ ҳузурида намойиш этиб, шоҳдан 500 ашрафий Фаҳрийга тўхфа қилади. (Кўлкишарда чоп этилган нусха Моҳим Ингага бағишланган). Ҳар иккала дебоча хусусида иккита жиҳат аниқланган:

а) Кўлёмза нусханинг биринчи саҳифаси йўқ бўлса-да, айтиш мумкинки, асар Синдҳда ёзилган–Мирзо Исо Тархон даврида.

б) Фаҳрий Ҳожи Бегим–Моҳим бегим хизматида бўлиб турарди, бир кун у кишининг ҳузуридан қайтаётганида, шу асарни ёзиш истаги туғилди.

Ҳиндистонга келгач, Фаҳрий асарнинг дебочасини бутунлай ўзгартириб,

Акбаршоҳнинг энагаси, ҳазрати Моҳим Бегим номига бағишлаб юборади ва асар

ذره خورشيد تابان را نباشد اعتبار
آنکه شد پرورده او را در شاهي بر کنار
آن چنان ماهي که خورشيد ش بود آينه دار

(яъни:

....Рой ёнида бўлган, ул сийрат фалак малак,
Қуёш зарралари каби эътибордан четда қолмас.

Билқис қадар қудратли бахтли бўлган Моҳим,
Шоҳлиқгача ул зотни тарбиялади.

Қуёшда ойна бўлган ой каби,
Улуғ Ройнинг аскарларида ой нурлари.

“Жавоҳир ул-ажойиб”нинг дебочаси Шоҳ Акбар туфайли ўзгартирилгани боис, нисбатан шоҳ Тахмаспни тилга олиш жоизроқ эди. “Жавоҳир ул-ажойиб”нинг янги дебочасида Синдхга келиб яшагани хусусида гап боради, бироқ шоҳ Ҳасан билан ўн олти йил ҳамкорликда яшаганини беркитади. Бунинг сабаби фақат битта бўлиши мумкин, Акбаршоҳнинг отаси Хумоюн ва Ҳасан Арғувон ўртасидаги алоқалар номақбул бўлган. Шу боис муаллиф отаси билан ёмон муомалада бўлган шоҳ номини ўғли олдида зикр қилишни ножоиз деб топган. [3,132-297]

Тарихдан кўплаб шоирларнинг шундай хатти-ҳаракатлари маълум, яъни бир ҳомий подшоҳ вафот этгач ёки тахтдан кетгач, кўплаб шоирлар иккинчи бир подшоҳнинг хомийлиғни олиш илинжида мадҳ этиб кетаверишган. Худди шундай Фахрий ҳам

сўнгида бир янги қасидани Моҳим Бегимга айнан бағишлаб, деб ёзиб қўшиб қўяди.

آن ملك سيرت فلك قدری که, پیش رای او
کامگار بخت و دولت ماهم بلقس قدر
بر سپهر نیک رای ماه تابانی تمام

зарурат юзасидан, аввал Хумоюннинг Синдхдан ҳайдалиш муносабати билан шоҳ Ҳасанни улуғлаган бўлса, кейинчалик айнан ўша Хумоюннинг ўғлини мадҳ этиб, унинг марҳаматидан фойдаланган. Бу асар Фахрийнинг 16-17 йил мобайнида Синдхда хотиржам ва осуда ўтказган кезларида ёзилган сўнги асари эди.

Тазкирада 31 шоира ҳақида маълумотлар ва шеърларидан намуналар келтирилади, улар ҳақида қизиқарли янги фикрлар, тазкираларда келтирилмаган шеърлар ҳамда йигирмадан ортиқ шоира ҳақидаги маълумотлар, айниқса уларнинг туркийдаги шеърлари, адабиётимиз тарихини, адабий алоқалар тарихини ўрганишда фоят қимматлидир[4]. “Жавоҳир ул-ажойиб” шоира аёлларга аталган илк тазкира сифатида ҳам форс адабиётида ўзига хос ўринга эгадир.

Адабиётлар:

1. Маҳбуба Қодирова. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. – Т.: “Фан” нашриёти, 1977 й.
2. Мирзо Мухаммад Исо Тархон, ҳукмронлик даври (962-973 х). Қаранг: Саид Ҳисомиддин Рошидий нашри. “Равзат ус-салотин” ва “Жавоҳир ул-ажойиб”. Ҳайдаробод: “Вафойи”, 1968.
3. Саид Ҳисомиддин Рошидий нашри. “Равзат ус-салотин” ва “Жавоҳир ул-ажойиб”. Ҳайдаробод: “Вафойи”, 1968.
4. Суйима Ғаниева. Навоий насри нафосати. – Т.: ТошДШИ, 2000.
5. Суйима Ғаниева. Уларни Навоий тилга олган. “Саодат”журнали, 1968 йил 9-сон.

(Тақризчи: Ҳ.Жўраев – филология фанлари доктори).